

ELŐSZÓ

A POLANYIANA első számát tartja kezében az olvasó, amely a szerkesztők szándéka szerint ízelítőt kíván adni Polányi Mihály majd félévszázadon átívelő munkásságából. A közölt tanulmányokat Polányi vagy már eredetileg is magyar nyelven írta, vagy angolul ugyan, de különböző helyeken magyarul is megjelentette őket.¹

A legkorábbi írás 1917-ből származik, amikor Polányi orvosi diplomával a zsebében már eljegyezte magát a fizikai kémiának, az utolsó viszont 1965-ben látott napvilágot, amikor már vagy egy évtizede véglegesen búcsút mondott a fizikokémiának, és teljes intenzitással a filozófiának, a tudományelméletnek és az etikának szentelte magát.

Az itt közreadott tanulmányok kiválasztásánál több cél vezetett bennünket. Először is fel kívántuk eleveníteni és másodközlés formájában publikussá akartuk tenni azokat a korai írásokat, amelyeket több mint négy évtizeden át idehaza - méltánytalanul - a feledés homálya borított. Holott ezek - mint erről majd az olvasó maga is meggyőződhet - mind a mai napig nem veszítették el aktualitásukat. Sajnos!

Újraolvasva őket, logikusnak tűnt felsorakoztatni még néhányat a későbbiek közül is, hogy Polányi magyar nyelven megjelent írásairól teljesebb képet kaphasson a hazai olvasó. Polányi - feltehetően - tudatosan törekedett arra, hogy bizonyos munkái idehaza és külföldön anyanyelvén is megjelenjenek. (Ismeretes, hogy Polányi 1920 és 1933 között, néhány esetet kivéve, németül publikált, 1933 és 1976 között pedig szinte kizárólag angolul.)

Menetközben adódott számunkra második szempontként a válogatásnak az a célja, hogy a bemutatandó tanulmányok segítségével bizonyítsuk, Polányi életművén vörös fonálként húzódik végig a szellem emberének magasfokú hivatástudata, a tudomány alázatos-odaadó szolgálata, mindenfajta hamis képzet kíméletlen leleplezése, az emberi méltóság tisztelete, a humánus kitüntetett értéként való kezelése.

Polányi életének majd hat évtizedét a kémia és fizika tudománya foglalta le. E korszakának maradandó értékeiről számtalan szacikke, tanulmánya és nevével összeforrott gondolata tanúskodik. Ugyanakkor már ebben az alkotói periódusban is élénken foglalkoztatják őt a legkülönbözőbb társadalomtudományi kérdések, sőt túlzás nélkül kimondható, nemcsak a késői, de a korai és a középső korszakában is otthonosan mozgott mindkét nagy tudomány területén. Ezért - véleményünk szerint - erőszakolt minden olyan kísérlet, amely cezúrát kíván vonni a fizikus/kémikus és a társadalomtudós Polányi közé.

Számunkra úgy tűnik, hogy Polányinál a társadalomelméleti érdeklődés és kifejezés szándéka viszonylag hosszú időn át tudatosan háttérbe van szorítva, le van fojtva, hogy azután, amint szabad utat kap, a szellemi produktumok bőségével ejtse ámulatba az olvasót. E tanulmányokat olvasva mindenki maga is meggyőződhet arról, hogy már a kémikus korszak Polányija is milyen nagy erudícióval készíti elő filozófiai, közgazdasági, tudományelméleti és etikai témájú cikkeit.

1 A tanulmányok eredeti és másodközlési forrásait a 78. oldalon közöljük.

Időrendben az itt közölt legkorábbi tanulmány, amely 1917-ben jelent meg *A békeszerzőkhöz* címet viseli. Ez Polányi első nagyobb szabású társadalom- és politikaelméleti tanulmánya, ami mindmáig csak magyarul jelent meg. A szerző nem rejtette véka alá, mélyen csalódott az európai nagyhatalmakban és az őket képviselő államférfiakban. Sokakkal együtt ugyanis azt várta tőlük, hogy a szörnyű háború után mindent megtesznek annak érdekében, hogy végre megteremtsek egy tisztességes béke feltételeit. Az európai békekonferencián ugyanis másodrendű kérdésekkel foglalkoztak, ahelyett hogy gondoskodtak volna az európai államok méltóságát és integritását biztosító garanciákról.

Polányi éleslátását bizonyítja, hogy már 1917-ben elodázhatatlannak tartott néhány olyan lépést, ami csupán napjainkban - az ezredfordulóhoz közeledve - kezd realizálódni. Az európai népeknek - írja - át kell érezniök az együttműködés és az egymáshoz való közeledés szükségességét, ellenkező esetben a háború hol nyíltan, hol lappangva tovább fog folyni.

Az európai nagyhatalmaknak - figyelmeztet Polányi - tudatosan vissza kell fogni magukat, le kell mondani korlátlan hatalmukról, mert az csak a kölcsönös félelmet és gyanakvást erősíti, amire viszont nem alapozható sem biztonság, sem béke. Tudatában kell lenni annak, hogy az első világháború előtti állapothoz visszatérni többé már nem lehet, mivel az csupán a piacokért és a területekért folytatott kíméletlen versenyt, s ezzel együtt a nacionalizmust és az irredentizmust prolongálná.

A háború rossz üzletnek bizonyult, hamis jelszavának 10 millió ember esett áldozatul és 5 millió ember lett nyomorék. Sajnos, vannak olyanok, nem is kevesen, akiket ezek a számok sem bírtak jobb belátásra, s akik azokat a régi jelszavakat ismétlik újra és újra, amelyek az előítéletekből táplálkoznak és az emberek között gyűlöletet szítanak. Még a szocialisták sem tudták kivonni magukat a hamis jelszavak hatása alól, amint kitört a háború, behódoltak az állameszme gondolatának.

Polányi drámai hangon szól Európa népeihez: ismerjék fel, veszélyben van az európai civilizáció, ma vagy holnap újra áldozatul eshet egy téveszmének. (Polányi „jóslata” másfél évtizeddel később bevált.) Felhívása ma is mementőként hangzik: „Civilizációnk fennmaradását csak az egyesült Európa eszméje biztosíthatja... Csak gyors, határozott és messzemenő rendezése a nemzetközi jognak a népek örendelkezése alapján mentheti meg Európát oly megrázkódtatástól, amely borzasztóbb lenne, mint minden, amit eddig átéltünk.”

1919-ből datált a második tanulmány, *Az új szkepticizmus*. Ebben Polányi kifejezésre juttatja dezillúzionizmusát a politikával szemben. Illúziókat kerget az, aki azt hiszi, hogy a politika a köz érdekeit juttatja kifejezésre. Erről szó sincs. Az illúziók leleplezése a szellem embereire vár. Ha a kultúrát meg akarják menteni, le kell rombolni a politika tekintélyét és meg kell ingatni a belé vetett hitet.

De mert az illúziókat a félelem és remény táplálja, nem lehet őket teljesen kiiktatni. Abban viszont bízhatunk, hogy ha az egyszerű emberek előtt lelepleződnek a legveszélyesebb illúziók, ők kevésbé veszélyeseket fognak maguknak keresni.

Meglehet, maga Polányi is bizonyos illúziókat kergetett, amikor feltételezte, hogy az értelmiség képes lenne az igazság felderítésére, a politikai illúziók leleplezésére és egy olyan szociológia kimunkálására, amely a társadalmi fogalmakat maradéktalanul vissza tudná vezetni az emberek valóságosan tapasztalható lelkiállapotára. Jóhízeműségéhez azonban nem fér kétség. Polányit az a nemes szándék vezette, hogy megtalálja a veszélyes illúziók leleplezésének megfelelő szubjektumát.

Személyes hangvételő az a nyílt levél, amit 1929-ben írt Polányi *Nádas Sándornak*, a Pesti Futár tulajdonosának és szerkesztőjének. Témája egy igencsak tipikus kelet-európai (ezen belül magyar) jelenség: a fiatal értelmiség tömeges kivándorlása. Hogy miért mennek el innen a tehetséges fiatalok külföldre, s miért nem idehaza próbálnak boldogulni? Erre a válasz roppant egyszerű - írja Polányi -, idehaza képtelenek érvényesülni. Van, akit az ország súlyos gazdasági helyzete, a tudomány elmaradottsága, a munkanélküliség fenyegető réme űz el innen, s van, akit a faji diszkrimináció, a numerus clausus kényszerít új hazát keresni.

Saját sorsában százak, ezek sorsát látja ismétlődni Polányi. „Visszatekintve a mélységet látom - írja levelében -, amelyből engem, egyet a sok közül, szerencsés segítő kezek kimentettek. Visszatekintve, ott látok félúton megrekedve elveszni Polányi Mihályokat, ismeretlen szegény fiúkban, tucatszám olyanokat és különbeket, mint én, kidobva az egyetemről, numerus claususok, más klikkek drótsövénye előtt elterülve -rokkantak halmán.” „Rokkantak halmán” - Ady kifejezése. Polányi számára a költő nyelve jelenti azt a szálát, ami Magyarországhoz és a magyarsághoz fűzi.

Hálás szívvel gondol vissza egykori támogatóira, a budapesti egyetem orvosi fakultásán őt tanító Tangl Ferencre, az élettan tanárára, aki felismerte a képességeit, maga mellé vette a laboratóriumába, s ezzel életre szóló útravalót adott neki. Megemlékezik Pfeifer Ignác műegyetemi tanárról is, akinek jóvoltából egy gazdag diák kísérelésként juthatott ki Karlsruheba, ahol azután kiváló professzorok vezetése mellett folytathatta kémiai tanulmányait.

Polányi bízik abban, hogy „Ady nemzete nem rugaszkodhatott el örökre a Nyugattól, s hogy eljön majd az idő, amikor a professzorok kutatni fognak a szegény tehetségek után, új megnyilatkozását tisztelve bennük a szellemnek”. Hasonlóképpen ahogy Németországban a professzorok kötelességüknek érzik, hogy megkeressék, felkarolják és gondozzák a tehetséges fiatalokat.

Az orosz forradalom tanulságai című tanulmány - sorrendben a negyedik - 1937-ben jelent meg a Századunkban. Mi is történt valójában Oroszországban 1917-ben és milyen változások mentek ott végbe azóta - teszi fel magának többször a kérdést Polányi. 1929-ben utazást tesz a Szovjetunióban, hogy ne csak mások közlésén keresztül, hanem saját tapasztalatai alapján ismerje meg az ottani helyzetet.

A köztulajdon megteremtésének jelszavával - írja Polányi - a bolsevikok óriási tömegeket hódítottak meg, akik előtt rejtve maradt, hogy a köztulajdon nem eszköz, hanem cél, s hogy aránytalanul nagy áldozatokat kell majd hozniok a hőn áhított osztály nélküli társadalom eléréséért.

Az osztályharc elmélete bizonyítalan alapokon áll, mivel a munkásosztály mindenütt a lakosságnak csak egy csekély hányadát képezi és mert nem számol a középosztállyal és az értelmiséggel, még kevésbé a parasztsággal, ami pedig - különösen Oroszországban - a lakosság döntő többségét teszi ki. A 20-as és 30-as években a bolsevikok kemény harcot folytattak a mintegy 90 milliót számláló parasztság ellen, amely nem volt hajlandó zokszó nélkül túrni a rekvirálásokat.

A szovjethatalom első nagy válsága a 20-as évek elején arra figyelmeztette Lenint, hogy a kommunizmus közvetlen bevezetésének gondolatát egyelőre adja fel és bizonyos engedményeket tegyen a kapitalizmusnak (NEP), illetve a magángazdálkodásnak.

Polányi elismeri, hogy a bolsevikok a szellemi haladás terén említésre méltó eredményeket értek el. Az analfabétizmus felszámolására tett intézkedések, az ipari forradalom bevezetéséhez szükséges ismeretek tömeges elsajátíttatása, széles rétegek számára jelentettek valóságos felemelkedést.

Nem kevésbé volt jelentős eredmény a népgazdaság egészét átfogó terv gondolatával mozgásba hozni óriási tömegeket s ezzel ráébreszteni az embereket a közös cél tudatára. (Ennek jelentőségét Polányi a New Deal-hez hasonlítja.)

Mindez azonban nem ellensúlyozhatta a durva hibákat és tévedéseket. A kolhozok erőszakos létrehozása, a vagyonos parasztság kiirtása, a tömeges éhínség megpecsételte a mezőgazdaság sorsát. De az ipari fejlődés terén sem sikerült bizonyos látványos eredmények ellenére tartós fellendülést elérni, amittől várható lett volna a lakosság életszínvonalának hosszabb távon történő gyökeres javulása. Ami - mondhatni - viszonylag töretlenül írt le nagyívű fejlődést, az a hadiipar volt, s vele szoros kapcsolatban néhány más iparág, ami viszont a lakosságtól óriási erőfeszítést és áldozatot követelt.

Az orosz társadalom több mint két évtizedes fejlődésének mérlegét megvonva Polányi arra a következtetésre jut, hogy ennek a forradalomnak a célkitűzései gyakorlatilag megvalósíthatatlanok. „A mindenki képességei szerint dolgozik és szükségletei szerint részesedik a javakból” elv keresztülvihetetlen. Az egyenlőség (egyenlődség) eszméje és jelszava nem ösztönöz a több és jobb munkára. Az ár és profit a modern ipari társadalomból nem iktatható ki. A bolsevikok semmi olyat nem tudtak javasolni, ami ezek szerepét átvette volna. A szovjet rendszer - jelenti ki Polányi - kudarcra van ítélve, csak idő kérdése, hogy mikor omlik össze.

Polányi a későbbiek során még több alkalommal is visszatér a problémára, mind több figyelmet fordítva a gazdasági krízisjelenségek mellett a politikai és erkölcsi válság kérdéseire. Leszögezi, hogy a politikai szabadság hiánya miatt mind a gazdasági, mind pedig a morális válság egyre akutabb lesz.

Az akadémiai szabadság alapjai című kétrészes tanulmány az első olyan nagyobb terjedelmű írása Polányinak, amely 1945 után jelent meg Magyarországon (majdnem egy időben az angol változattal). Amikor a Huszadik Század című folyóirat az 1948. évi októberi-novemberi és decemberi számában helyt adott Polányi munkájának, már erősödően volt a cenzúra, ezzel magyarázható, hogy az olvasó egy „meghúzott” változattal találkozott a lap hasábjain. Igaz, a szerkesztőség lábjegyzetben megjegyezte, a közölt szöveg némileg eltér az eredetitől és hogy a szerkesztőség nem mindenben ért egyet a szerzővel, de érdemben nem tért ki arra, hogy mivel polemizál, vagy hogy mivel nem ért egyet. Polányi előljáróban leszögezi, a szabadság fogalmának tisztázása csakis annak a számára fontos, aki őszintén szereti a szabadságot, majd jelzi a fogalom definiálásának nehézségeit. A szabadság fogalmának két értelmezésére tér ki részletesen. Az egyik az, amit Bentham és Mill képvisel. Eszerint „a jó társadalom alapvető törekvése a lehető legnagyobb számú embernek a lehető legnagyobb boldogsághoz való juttatása,” aminek viszont elengedhetetlen feltétele a szabadság. A másik értelmezés abból indul ki, hogy a szabadság a személyes kötöttségtől való felszabadulást jelenti, s egyben valamilyen személytelen elkötelezettséget. Tipikus képviselője ennek Luther, akinek az „itt állok, nem tehetek másként” kijelentése úgy értelmezhető, hogy az ember vállalja az alávetettséget valamilyen külső kényszernek, külső erőnek.

A szabadság mindkét értelmezését elutasítja Polányi, mivel ezek veszélybe sodorhatják magát a szabadságot. Helyettük az akadémiai szabadságot választja. Az akadémiai szabadság lényege, hogy „jogunkban áll megválasztani azt a problémát, amelyet vizsgálni akarunk, hogy kutatásainkat minden külső befolyástól mentesen folytathatjuk és hogy saját tantárgyát mindenki a maga véleményének megfelelően taníthatja.” Az akadémiai szabadság modellértékű, értelemszerűen az élet egyéb területein is érvényes.

Visszatérve a tudomány területére, Polányi az előbbiekhöz hozzáfűzi, hogy a természettudósok körében az akadémiai szabadság elve régóta ismert, általánosan elfogadott, s a gyakorlat által igazolt. A tudományban a szabadság érvényesülésének leghatékonyabb formáját a spontán módon megvalósuló koordináció biztosítja. A tudósok tevékenységük során alkalmazkodnak azokhoz az eredményekhez, amelyeket mások őket megelőzően kivívtak. Minden tudós, amikor alkalmazkodik a társaihoz, tőlük függetlenül cselekszik, de ugyanakkor csakis másokkal együttműködve fejlesztheti tovább maximális hatékonysággal a tudomány addig nyújtott teljesítményét. A tudós az egyes lépéseknél kiválasztja a társai által kivívott eredmények közül azokat az elemeket, amelyeket a saját feladatához a legjobban fel tud használni és ily módon a lehető legeredményesebben járul hozzá a tudomány összfejlődéséhez. Ezáltal megnyitja a teret mindazok előtt, akik élve a lehetőséggel, szintén eredményesen járulhatnak hozzá a közös teljesítményhez.

Polányi határozottan elutasítja azt a totalitárius rendszerekben kialakult gyakorlatot, hogy a tudományok művelőinek tevékenységét kívülről és felülről szabályozzák és koordinálják. Ezzel ugyanis - mutat rá Polányi - elfojtják azt az iniciatívát, ami nélkül a tudomány nem képes szervesen fejlődni.

Polányi számol azzal, hogy korunkban a tudomány az állam anyagi támogatásáról nem mondhat le. Ennek a támogatásnak nem egyszer az az ára, hogy az állam a támogatás fejében beleszólási és ellenőrzési jogot vindikál magának. De ahol a demokrácia eléggé fejlett, ott vissza lehet utasítani a tudomány szabadságát korlátozó próbálkozásokat.

Végül Polányi hangsúlyozza, az akadémiai szabadságnak bizonyos metafizikai tételezésekre kell támaszkodnia. Mert ott ahol a transzcendens eszméket teljesen félretolják, valami más lép a helyükbe, rendszerint az állam, amelynek hatalmi apparátusa fogja megszabni, mit tekintünk igaznak és mit hamisnak, és hogyan kell értelmezni a szabadságot. Innen már csak egy lépést kell tenni a totalitárius államnak, hogy a tudomány segítségével legitimálja a maga fennállását.

A tudomány és zsarnokság című tanulmány az 50-es évek végén született. Polányi J.B. Bury angol történész „A gondolat szabadságának története” című könyvének újraolvasása kapcsán gondolkodik el azon, hogy vajon miben gyökerezik a tudomány erejébe vetett megdönthetetlen hit, az a szilárd meggyőződés, hogy a tudomány a társadalmi cselekvés területén feltétlenül sikerrel alkalmazható, képes az emberiség összes problémáinak a megoldására. Elgondolkoztató - írja Polányi -, hogy a modern forradalmak terrorjuk igazolására is a tudományhoz folyamodnak, és hogy a modern politikai fanatizmus az egész emberiség létét fenyegető terveit ugyancsak tudományos érvekkel „támasztja alá”.

A tudomány kezdetben kizárólag a természet belső törvényszerűségeinek feltárását tűzte ki célul, s a természettudósok számára evidens volt, az általuk alkalmazott módszerek nem alkalmasak a nem természeti jelenségek vizsgálatára. Azután megjelentek az emberiség problémáit megoldani szándékozó történészek, reformerek és politikusok, akik figyelmen kívül hagyva a tényeket, a természettudomány módszereit alkalmazni kezdték a társadalomra.

A naturalisztikus/materialisztikus felfogás - jegyzi meg Polányi -, lehetne éppen hasznos is, ha képviselői nem akarnák azt érvényességi körén túl is alkalmazni. Polányi elsősorban Marx és Nietzsche naturalisztikus felfogását tekinti korunk két olyan értelmezésének, amelyeknek végül is nihilizmusba kellett torkollniok.

Hogyan lehetséges - kérdezi Polányi -, hogy egy nagy reformer jótékony materializmusából olyan irányzat jött létre, amely véget nem érő kegyetlenkedéseket és zsarnokságot hozott magával.

A múlt reformereit csupán az a vágy vezérelte, hogy csökkentsék embertársaik szenvedéseit, a modern kor reformereire viszont az a jellemző, hogy az egész társadalom ellen láznak, s hogy a pozitív értékeket (polgári erkölcs, humanizmus) is tagadják.

Megfigyelhető - írja Polányi -, hogy ahol a polgári társadalom hagyományai hiányoztak, ott a forradalmi elméleteket szó szerint meg akarták valósítani. Ezzel magyarázható elsősorban a türelmetlenség és a kíméletlen erőszak. Egy hatalmas gépezetet hoznak létre (állam, párt, hadsereg, rendőrség), amelynek azt a szerepet szánják, hogy tűzön-vízen keresztül valósítsa meg az elképzelt utópiát.

„A gépezet mélyébe rejtve, a mozgalom régi nagy humanista szenvedélyei érvekkel többé már nem közelíthetők meg. A szervezet páncélzatát sem erkölcs, sem értelem át nem törheti - léte vak, fanatikus, embertelen.”

Polányit némi bizakodással tölti el a Sztalin halálát követően megindult humanizálódás a Szovjetunióban, hasonlóképpen a magyar forradalom kitörése 1956-ban. Talán van még remény arra, - írja - hogy meg lehet szabadulni a tudományos rabszolgaság veszedelmétől, ha olyan emberek veszik fel vele a harcot, akiket az emberiség megmentésének eszméje vezérel.

A *tudomány és erkölcs* című tanulmányban Polányi vitatkozik Ch. Snow-val, aki szerint a tudomány túlságosan gyenge hatást gyakorol gondolkodásunkra. Polányi szerint a helyzet éppen az ellenkezője ennek, ugyanis az emberi gondolkodásnak rendkívül átfogóak az igényei napjaink tudományával szemben. Ami azonban tény, s ezt Polányi sem tagadja, hogy a tudomány és a kultúra többi ága között nagy szakadás van, ami a modern munkamegosztás következménye. Mivel azonban ez megszüntethetetlen, hiszen a modern tudomány haladása erre épül, a harmónia megteremtése az ismeretek terén ma a leghalaszthatatlanabb feladat.

Áttekintve a tudomány és a gondolkodás történetét azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a tudományos racionalizmus egy olyan reformmozgalmat indított el még a XIX. században, amely a legkülönbözőbb emberi kapcsolatok terén jelentős javulást hozott, idővel azonban nyilvánvalóvá vált, hogy nem mindenható, s hogy bizonyos alapelvei irracionálisak.

Az empirikus indukcióról viszont az derült ki, hogy semmiféle új ismerethez nem juttatja az embert. Ami pedig az erkölcs naturalisztikus magyarázatát illeti, az meg azért nem volt tartható, mivel figyelmen kívül hagyta az emberi felelősség kérdését, ami pedig képtelenség.

A XX. században a tudományos obskurantizmus már nemcsak a kultúrát itatta át, de a tudomány számára is fenyegetést jelentett. Széles körben elterjedt a redukcionizmus, az élet, - az ember, - sőt a társadalomtudományokban is a kémiai és fizikai törvényszerűségeket használták magyarázatként.

Az erkölcs viszont áldozatul esett a modern szkepticizmusnak és nihilizmusnak. Századunk borzalmai abból származtak, hogy a szkepticizmus elfogadta a kíméletlen erőszakot mint a politikai cselekvés egyetlen hatékony módját.

Az „egyenes erkölcs” mellett létrejön a „fordított”, az ún. „inverz erkölcs”, amely azonban szerencsére sohasem abszolút. Az emberek egy bizonyos ponton visszahőkölnek a „visszajára fordított erkölcs” következményeitől és megpróbálják jogaiba visszaállítani az emberi eszményeket.

Az 50-es évek biztató jeleit Polányi örömmel üdvözli. Megállapítja, hanyatlóban van a társadalmi vakbuzgóság és kezdetét vette a „morális inverzió” legszörnyűbb formáitól való visszalépés Oroszországban. Nagy reményeket fűzött Polányi az 1956-os magyar forradalomhoz is, amelynek teljes győzelme igazi reverzió lett volna, ami pedig nem jelentett volna kevesebbet, minthogy az erkölcsileg elferdült ember újra kiegyenesedik.

Ha majd a tudományosság nem fenyegeti többé az emberi felelősség eszméjét - zárja le a fejtegetését Polányi -, újra elkezdhetjük a felvilágosodás nagy művét.

Polányi az évek során újra és újra visszatért a szovjet társadalom válságának okaihoz. Az *adalékok a látványos termelés elméletéhez* című tanulmányában azt a kérdést állítja a vizsgálódás középpontjába, hogy vajon a társadalom egészét átfogó tervek miért nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Nyilvánvaló - állapítja meg -, hogy a bolsevikok átadták magukat egy illúzióknak. Az egyre nagyobb szabású terveket abban a hiszemben dolgozták ki, hogy ezek segítségével megszüntethető az általános káosz és megteremthető a társadalom különböző elemei közötti összhang.

Csak éppen azt hagyták figyelmen kívül, hogy az általuk vizionált nagyszabású (ma azt mondanánk: komplex) terv meghaladja az emberi elme és szervezőképesség lehetőségeit. Ha egy adott társadalomban - állapítja meg Polányi - az összehangolásra szoruló műveletek száma nem túl nagy és az aktuális változások nem mennek túl gyorsan végbe, akkor még eredményesen kombinálható egymással a tervezés (az egy központból irányított szervezés) és a spontán módon működő piac. Ha viszont nagyszámú, bonyolult struktúrájú és gyorsan változó elemeket magában foglaló feladatok várnak egy társadalomban viszonylag egyidejű kézbentartásra és megoldásra, akkor az egyetlen központból vezényelt tervezés hatástalan, viszont nélkülözhetetlen a spontánul működő, jól funkcionáló piac.

Polányi szerint a Szovjetunióban idővel felismerték a piac szerepének fontosságát, de az ismert okok miatt a szakemberek nem merték vállalni a vele járó kockázatokat, s ezért a várható konfliktusokat csak homályosan fogalmazták meg, a valóságot elkendőzve és meghamisítva. E koncepciót Polányi a *Látványos Termelés Rendszerének* (Conspicuous Product) nevezte el. Szerinte ennek lényege a következőkben foglalható össze: „Itt az összesség szükségletének illuzórikus kielégítésével helyettesítik az egyes egyedek összes szükségleteinek kielégítését. A központi irányítás, a tervezés víziója a gazdasági életet egy olyan pályára viszi, amely 'illuzórikus szükségletkielégítést' (Kornai Jánostól kölcsönzött kifejezés) produkál. Egy ilyen gazdaságban - hangsúlyozza Polányi -, nem árucikkeket, hanem tervszámokat állítanak elő, miközben az erőforrásokat elfecsérlik a kommunista építés dicsőségének oltárán.”

Polányi az SZKP XX. kongresszusán elhangzott Hruscsov-beszéd kapcsán némi reményt látott arra, hogy a szovjet gazdaság képes lesz megújulni, s áttérni a piacgazdaságra. (Hasonló reményeket fűzött 1956-ban a magyar forradalomhoz és a lengyel felkeléshez.) Miután a folytatás elmaradt, Polányi „megjósolta”, a szovjet modell alapján működő társadalmak előbb vagy utóbb szükségszerűen összeomlanak.

A *modern szellem problémái* című tanulmányban azt elemzi Polányi, miért jutott súlyos válságba korunkban a gondolkodás, a tudat, a szellem. Mindenütt eluralkodott a szkeptícizmus, a megfoghatatlan dolgokkal szembeni kétely, amit elsősorban a kopernikuszi

világkép győzelme idézett elő. Ennek következménye az lett, hogy megsemmisült a teológiai kozmoszkép, az ember elmozdult középponti helyéről, s az isteni tökéletesség szférája feloldódott az űrben. Mindezt még felerősítette a kereszténység ideológiájával szemben fellépő intellektuális forradalom.

A szkepticizmus és a vele szorosan összefonódott pozitivista empirizmus - a fizikai és kémiai redukcionizmus talaján állva - nem volt alkalmas arra, hogy leírja az intellektuális és nem megfogható dolgok lényegét.

A behaviourizmus még ennél is tovább ment, amikor magának a tudatnak a létezését is megkérdőjelezte. Kétségbe vonta, hogy szerzhető-e tudás a benne-lakozás révén, és hogy képesek vagyunk-e egyáltalán integrálni a szerzett tapasztalatokat és koordinálni a részismereteket.

A morális szférát teljességgel átítató szkepticizmus a morális autoritást és a transzcendens alapon álló erkölcsi kötelességvállalást is teljesen céltalannak tartotta. Végeredményben ez a felfogás vezetett az ún. „erkölcsi inverzióhoz”, amely a történelmi szükségszerűséggel igazolta a legembertelenebb cselekedeteket. A totalitárius rendszerek az „inverz erkölcs” alapján állva vallották, hogy a cél szentesíti az eszközt. Ennek az erkölcsnek a szellemében folytatták le a koncepciók pereket, ítélték el és ölték meg emberek százazreit, millióit.

Ezzel a helyzettel próbált szakítani az 1956-os magyar forradalom, amely nem kevesebbet tűzött ki célul, minthogy „elismerteti a megfoghatatlan dolgok létezését és visszaállítja jogaiba az igazságosságot, a morális és művészi integritást”.

***

Polányi Mihály az itt bemutatott tanulmányai tükrében egy olyan elkötelezett tudós alakját reprezentálja, aki valamennyi alkotói korszakában egy fennkölt idealista erkölcs jegyében vállalta azt a morális felelősséget, amit a totalitarizmus uralta társadalmakban a tudósok döntő többsége kategorikusan megtagadott és amit a demokratikus társadalmakban is csak kevesen vállaltak.

Polányi filozófiája, közgazdasági felfogása, tudományelmélete és etikája egyaránt kiállta az idők próbáját. Néhány gondolata - a mai ismereteink fényében - talán korrekcióra szorul, de ami oeuvre-jének, eszmerendszerének lényegét illeti, ma is érvényes, ma is aktuális. Életműve - s benne ez a szerény cikkgyűjtemény is - meggyőzően bizonyítja, hogy egy tudós gondolkodásában és cselekvésében a legfontosabb iránytű a morális attitűd.

Gábor Éva

AZ OLVASÓ FIGYELMÉBE

A kötetben közölt szövegen csak ott változtattunk, ahol értelemzavaró hibára bukkantunk. A hiányzó kifejezést szögletes zárójelbe tettük.

A helyesírást igyekeztünk a mai követelményekhez hozzáigazítani, ezt azonban nem sikerült következetesen végigvinni.

A modern szellem című tanulmányt, amely lapunkban az utolsó, nem a forrásban megjelölt változatban közöljük, hanem új fordításban. (Fordította: Siklós Vera, lektorálta: Újlaki Gabriella).

A Polanyiána első számában közzétett tanulmányokat válogatta Gábor Éva.

Szerkesztők